

С. О. Гемай, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права
та кримінології Національного гірничого університету

**СКЛАДНІСТЬ І ДИНАМІЧНІСТЬ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ВІДНОСИН
ЯК ОДИН ІЗ ЕЛЕМЕНТІВ У ДОСЛІДЖЕННІ ГІПОТЕЗИ НОРМ
КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА**

Статтю присвячено спробі вперше дослідити питання складності та динамічності кримінально-процесуальних відносин як одного з центральних і головних елементів у дослідженні поняття та структури гіпотези норм кримінально-процесуального права.

Статья посвящена впервые проведенному исследованию вопросов сложности и динамичности уголовно-процессуальных отношения как одного из центральных и главных элементов при исследовании гипотезы норм уголовно-процессуального права.

The article is devoted to research for the first time the questions of the complication and the dynamism of criminal procedure relations as the one of element of the researching of the hypothesis of criminal procedure standarts.

Ключові слова. Норми кримінально-процесуального права, гіпотеза норм кримінально-процесуального права, елементи гіпотези норм кримінально-процесуального права.

Вступ. Останнім часом вітчизняні учені-юристи все більше приділяють увагу нормам окремих галузей права. Так, у 2000 р. С. Л. Горьова дослідила норми адміністративного права, 2003 р. О. В. Сінькевич – норми конституційного права. О. К. Марін захистив кандидатську дисертацію за темою “Конкуренція кримінально-правових норм” (Львів, 2001).

Норми кримінально-процесуального права досліджувала у кандидатській дисертації Т. В. Свистунова. Але в її дисертації лише перший розділ присвячено аналізу норм, зокрема їхніх ознак. Крім того, ця дисертація базується ще на радянському, до того ж, російському, законодавстві, а з часу її захисту минуло майже сорок років.

Для процесуальної теорії потрібні науково-обґрунтовані висновки щодо видів, функціонального призначення, структури гіпотез норм кримінально-процесуального права. Яке б питання не досліджувалося у теорії кримінального процесу, воно тим чи іншим чином обов'язково стосується правового регулювання, основою якого є норми права та її структурні елементи, що складає теоретичний аспект актуальності досліджуваної теми.

Отже теорія кримінального процесу потребує вирішення питання, що полягає у комплексному теоретичному дослідженні гіпотези норм кримінально-процесуального права. Це питання має істотне значення як для теорії процесу, так і для практики творення законів, що є джерелами кримінально-процесуального права, а також для практики застосування цих законів.

Постановка завдання. Мета статті – спроба вперше дослідити складність і динамічність кримінально-процесуальних відносин як одного з елементів у дослідженні гіпотези норм кримінально-процесуального права.

Результати дослідження. У загальній теорії права гіпотеза визначається як така частина норми права, що вказує на ті фактичні обставини (місце, час, стан тощо), наявність яких є умовою виникнення передбачених у диспозиції прав і обов'язків [1, 198, 228, 284]. “Гіпотеза відповідає на питання: коли? де? у якому випадку? за якої умови? Вона визначає можливості застосування норми (правил поведінки, що містяться в її диспозиції) до тих чи інших умов, визначає межі чинності диспозиції. Тому відсутність або нечіткість викладення змісту гіпотези правової норми може призвести до неправильної оцінки фактів, а отже – до довільних, не передбачених у праві, дій суб'єктів” [2, 152].

© С. О. Гемай, 2012

Складність пізнання особливостей гіпотез норм кримінально-процесуального права визначається декількома чинниками: 1) службовою роллю цих норм права щодо норм кримінального права; 2) ступенем значущості кримінально-процесуальних норм для врегулювання відносин, що виникають, розвиваються і припиняються під час провадження у кримінальній справі та обсягом дії; 3) складністю й динамічністю регульованих ними кримінально-процесуальних відносин, в яких беруть участь різноманітні суб'єкти.

Кримінально-процесуальні відносини складні за структурою. Кожний структурний елемент відносин (суб'єктний склад, об'єкт, зміст) складається з декількох елементів, що перебувають у постійному русі. “Основною особливістю процесуальних відносин є їх постійний рух (динамічність) і залежність у своєму поступальному розвитку одне від одного” [3, 9].

Визначальну роль у кримінально-процесуальних відносинах відіграють їх суб'єкти, бо саме від їхніх дій і рішень залежить, що стане об'єктом відносин та якого змісту набудуть відносини у реальному кримінальному процесі.

Диференційований правовий стан суб'єктів кримінально-процесуальних відносин є тим, що відрізняє гіпотезу норми кримінально-процесуального права від гіпотези норми кримінального права. У теорії кримінального процесу всіх його суб'єктів, як правило, поділяють на такі групи: 1) державні органи й посадові особи, які ведуть кримінальний процес і залучають до його сфери всіх інших суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності (суд, суддя, прокурор, слідчий, начальник слідчого відділу, орган дізнання, особа, яка провадить дізнання); 2) особи, які мають та обстоюють власні інтереси (підозрюваний, обвинувачений, підсудний, потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач); 3) особи, які захищають та представляють інтереси інших осіб (захисник, представник потерпілого, цивільного позивача та відповідача, законний представник неповнолітнього); 4) особи, які сприяють кримінальному судочинству і здійсненню правосуддя (свідок, поняті, перекладач, спеціаліст, експерт, секретар судового засідання та ін.) [4, 76] ^[1].

І хоча автори класифікації суб'єктів не називають класифікаційну підставу, її легко “вивести” логічним шляхом. Такою підставою є інтерес тієї чи іншої групи суб'єктів: суб'єкти першої групи представляють державні інтереси, другої – власні, третьої – інших осіб, четвертої – не мають інтересу щодо справи.

Усіх зазначених суб'єктів можна розподілити на дві групи: 1) державні органи і службові особи, які ведуть процес; 2) всі інші особи, яких суб'єкти першої групи залучають до участі у справі. Така класифікація дозволяє стверджувати, що у кримінально-процесуальних відносинах однією зі сторін завжди є державний орган або його службова особа.

Представників першої групи, на думку О. В. Астаніна, можна умовно назвати “владарюючими” суб'єктами, бо їхні державно-владні повноваження беззаперечні [5, 159]. Дані суб'єкти наділені кримінально-процесуальною компетенцією, що структурно складається з виконуваної у процесі функції, предмета відання (належності заяв та повідомлень про злочини, підслідності, підсудності) та владних повноважень як міри прийняття процесуальних рішень і провадження процесуальних дій [9, 23–40].

Оскільки лише наділені кримінально-процесуальною компетенцією суб'єкти мають право здійснювати кримінальне судочинство, то кожна гіпотеза кримінально-процесуальної норми зримо чи незримо уміщує в собі вказівку на те, що до суб'єктного складу правовідносин, урегульованих диспозицією норми, входить або державний орган або/ї його службова особа.

Порівняно з першою групою суб'єктів, друга група “займає неоднакову, юридично залежну позицію у процесі, хоча її суб'єкти й наділені певними правами, якими вони можуть розпоряджатися за власним розсудом”. У зв'язку з тим, що суб'єктів, які залучаються до сфери кримінального процесу, багато, а норми права часто адресовані лише окремим із них, зазначення в гіпотезі суб'єктного складу правовідносин часто буває вкрай необхідним [5, 159]. Так, наприклад, у гіпотезі норми, що міститься в ч. 1 ст. 93 КПК “Відшкодування судових витрат та оплата праці адвокатів”, чітко зазначено її адресата – засудженого. У ч. 1 ст. 174 “Пред'явлення особи для впізнання” адресатами, на яких вказано у гіпотезі норми, є свідок, потерпілий, обвинувачений, підозрюваний.

Особливістю залучення суб'єктів другої групи до участі у кримінальному процесі є те, що вони можуть набути прав лише після відповідного рішення компетентного суб'єкта, який входить до складу першої групи (про визнання потерпілим, про притягнення як обвинуваченого, про призначення експертизи, про виклик як свідка тощо). У національному кримінально-процесуальному праві гіпотеза норми обов'язково має містити вказівку на підстави, за яких особа може бути залучена до участі у справі.

Встановлення наявності чи відсутності цих підстав покладається на державні органи і службові особи, які ведуть процес. Такий підхід до формулювання гіпотез норм кримінально-процесуального права є причиною того, що особи, навіть наполягаючи на визнанні їх певними учасниками процесу, не визнаються ними. Це суперечить принципу верховенства права. Бо, скажімо, особа, яка вважає, що їй злочином завдано шкоди, і яка звернулася у зв'язку з цим до компетентних органів, котрі порушили за її заявою кримінальну справу, не повинна після цього очікувати невизначений час, поки службові особи визнають її потерпілою і вона нарешті набуде відповідних своєму статусу прав. Відсутність у неї процесуальних прав потерпілого не сприяє забезпеченню відновлення порушених злочином матеріальних прав, а, отже, й заважає досягненню цілей кримінального процесу.

У державах з розвинутою демократією навіть обвинуваченою особу дозволяється визнавати, якщо вона подала про це заяву. Згідно із Законами Французької Республіки від 30 грудня 1987 р. та 15 червня 2000 р. запроваджено поняття “асоційований свідок”, який наділяється правом мати адвоката та іншими правами обвинуваченого: давати показання без присяги; вимагати свого “переведення” до розряду обвинувачених (для отримання максимально можливих прав). Остання вимога автоматично тягне зміну процесуального статусу і не потребує формального пред'явлення обвинувачення [10, 348–349].

Це положення французького кримінально-процесуального закону отримало підтримку в теорії українського кримінального процесу, тому що «запровадження такого положення у вітчизняному законодавстві не порушить фундаментальних основ інституту притягнення як обвинуваченого. Навпаки, цей правовий інститут наповниться новим правовим змістом, бо буде спрямований на реалізацію прав людини.

Його запровадження нарешті розв'яже законодавчу, теоретичну і практичну проблему визначення процесуального статусу особи, щодо якої є дані про причетність її до вчинення злочину, але ще немає підстав для прийняття рішення про притягнення як обвинуваченого” [11, 69].

Висновки. Викладене дозволяє зробити висновок про можливість запровадження гіпотези норм кримінально-процесуального права, якими регламентуються підстави до визнання зацікавлених у результатах процесу осіб, положення про можливість автоматичного визнання їх потерпілими, підозрюваними, обвинуваченими (або набуття ними такого статусу незалежно від рішення службових осіб компетентних органів) за наявності їхньої вимоги про це. Звичайно, такий висновок має характер лише пропозиції щодо можливого врегулювання підстав до визнання осіб суб'єктами кримінального процесу. Цілком можливо, що автоматичне визнання особи за її вимогою цивільним позивачем чи цивільним відповідачем не може мати місця у кримінальному процесі. Дане питання потребує спеціального дослідження, що виходить за межі цієї праці.

Вище було розглянуто випадки позитивного формулювання суб'єктного складу гіпотези кримінально-процесуальної норми. Однак останні містять вказівки щодо суб'єктного складу норми і в негативній формі. Чинний кримінально-процесуальний закон має цілий комплекс заборонних норм [2], сконцентрованих у гл. 4 КПК, в гіпотезах яких викладено обставини, що виключають участь (ст. 54 КПК) або повторну участь (ст. 55 КПК) у кримінальній справі судді та прокурора (ст. 58 КПК), слідчого і особи, яка провадить дізнання (ст. 60 КПК), захисника (ст. 61 КПК), перекладача, експерта, спеціаліста і секретаря судового засідання (ст. 62 КПК), представника потерпілого, цивільного позивача і цивільного відповідача (ст. 63 КПК).

Однак сама по собі наявність викладених у гіпотезі обставин автоматично не виключає участі у кримінальній справі зазначених в них осіб. Для того, щоб особа, якій заявлено відвід або яка заявила самовідвід, була відсторонена від участі у справі, має відбутися розгляд цього питання відповідними суб'єктами (щодо судді або народного засідателя – іншими суддями; щодо двох суддів або всього складу суду – судом у повному складі; щодо прокурора – на досудовому слідстві – вищим прокурором, а судді – судом тощо). Лише в разі позитивного рішення компетентних у цьому суб'єктів суд, суддя, прокурор або інші особи, яким заявлено відвід, вважаються відведеними (відстороненими).

З викладеного випливає, що гіпотези кримінально-процесуальних норм, якими регламентовано підстави і порядок відводу, мають складну структуру. Останню можна визначити за схемою: “якщо є підстави до відводу і якщо питання про відвід вирішено компетентним суб'єктом ...”. Гіпотези в даному випадку мають двоступеневий характер. Причому друга ступінь гіпотези базується на результатах своєрідного “мікропроцесу”, яким є процес вирішення питання про відвід.

Підбиваючи підсумок вищевикладеного, слід зазначити, що питання складності та динамічності кримінально-процесуальних відносин, у яких беруть участь різноманітні суб'єкти, є одним із центральних елементів у дослідженні гіпотези норм кримінально-процесуального права, без дослідження та розкриття змісту якого стає неможливо розкрити зміст такого складного й багатоструктурного елемента норми кримінально-процесуального права, як гіпотеза.

Література

1. Загальна теорія держави і права : підручник / [Цвік М. В., Ткаченко В. Д., Рогачова Л. Л. та ін.] ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Харків : Право, 2002.
2. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / [Колодій А. М., Копейчиков В. В., Лисенков С. Л. та ін.] ; за ред. В. В. Копейчикова. – К. : Ірінком Інтер, 1999. – 320 с. (стер. вид.)
3. Свистунова Т. В. Нормы уголовно-процессуального права и правоотношения : автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. юрид. наук / Т. В. Свистунова. – Ленинград, 1969. – 16 с.
4. Коваленко Є. Г. Кримінальний процес України : навч. посіб. / Коваленко Є. Г. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 576 с.
5. Астанин А. В. Гипотеза как элемент правовой нормы : дисс. ... канд. юрид. наук. : спец. 12.00.01 / Астанин А. В. – Саратов : Саратовская гос. академия права, 2004. – 189 с.
6. Михеєнко М. М. Кримінальний процес України : підручник / Михеєнко М. М., Нор В. Т., Шибіко В. П. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Либідь, 1999. – 536 с.
7. Назаров В. В. Кримінальний процес України : навч. посіб. / В. В. Назаров, Г. М. Омеляненко. – К. : Атіка, 2007. – 584 с.
8. Тertiшник В. М. Кримінально-процесуальне право України : підручник / Тertiшник В. М., Назаров Б. В., Омеляненко Г. М. – 4-е вид., доп. і переробл. – К. : А.С.К., 2003. – 1040 с.
9. Лобойко Л. М. Кримінально-процесуальна компетенція: монографія / Лобойко Л. М. – Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2006. – 188 с.
10. Гуценко К. Ф. Уголовный процесс западных государств [Гуценко К. Ф., Головкин Л. В., Филимонов Б. А.]. – Изд. 2-е, доп. и испр. – Зерцало-М, 2002. – 528 с.
11. Лобойко Л. М. Методи кримінально-процесуального права: монографія / Лобойко Л. М. – Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2006. – 352 с.

12. Аминев Р. Н. Система правовых запретов в уголовном процессе / Аминев Р. Н. // Актуальные вопросы уголовного процесса современной России : Межвузовский сборник научных трудов. – Уфа : РИО БашГУ, 2003.

---

^[1] В інших навчальних посібниках і підручниках з кримінального процесу (кримінально-процесуального права) класифікація суб'єктів (учасників) процесу суттєво не відрізняється [6, 55–56; 7, 77; 8, 126–127].

^[2] Про правові заборони у кримінальному процесі див. [12].